

Arnhem, vrijdag 18 september 2015

‘Drie manieren om naar huis terug te keren?’

Dr. Mr. Kees Schuyt

Het thema van deze bijeenkomst ‘Terugkeer’ heeft een lange geschiedenis, die duurt tot de dag van vandaag. Ik noem mijn korte inleiding “drie manieren om naar huis terug te keren”, ter ondersteuning van het drievoudige programma: het gaat vanmiddag om de terugkeer van militairen uit een oorlog, om de terugkeer van talloze ontheemden, die juist op de vlucht zijn voor oorlogsgeweld. Als derde gaat het om ballingen, die gedwongen werden hun land te verlaten; om de politiek verstotenen en bedreigden, die er in hun ballingschap van blijven dromen ooit naar hun vaderland terug te mogen keren. Dit zijn asielvragers, die wel naar hun land zouden willen, maar niet kunnen terugkeren, omdat hun leven dan gevaar loopt; anderzijds ook om asielvragers die geen verblijfstitel krijgen en misschien wel zouden kunnen, maar vaak niet willen terugkeren; gedwongen terugkeer is in dit rijtje een navrante variant, die soms tegen de verwachting in toch positief kan uitpakken. Ik gebruik met opzet ouderwetse, bijbelse uitdrukkingen: de krijger, de ontheemde en de balling, die allemaal naar de vreedzame huis en haard verlangen, zich eindelijk weer helemaal thuis willen voelen. Maar wat is terug keren naar huis, ‘zich thuis voelen’ nu eigenlijk? Ik zal proberen dit voor deze drie zo verschillende groepen onder woorden te brengen.

1.

Het oudste beeld dat wij in onze cultuur hebben is dat van de soldaat die terugkeert van het slagveld, al of niet gehavend, al of niet geschonden naar lichaam en geest. Odysseus, door Homerus beschreven, kwam na lange omzwervingen terug op Ithaca en werd getroffen door niet-herkenbaarheid, chaos en jaloezie. Eenmaal teruggekeerd leefde hij, volgens de overlevering, nog lange, gelukkige jaren te midden van zijn familie. De moderne krijgsman die als oorlogsveteraan terugkeert werd regelmatig onthaald op niet-erkenning, (denk aan de Viëtnam-, Afganistan- of Irak-veteranen) en even vaak geconfronteerd met lichamelijke verminkingen of met de tekenen van een PTSS-syndroom. Naar huis teruggekeerd, voelen velen zich niet meer thuis in hun samenleving noch in het gezin dat zij eerder verlieten. Individuele tragedies liggen op de loer.

Van het nabije verleden, in en na de twee wereldoorlogen van de twintigste eeuw, kennen we een andersoortige terugkeer. Eén miljoen Belgische vluchtelingen, die in 1914 in Nederland veiligheid zochten en vonden voor het bulderend, zo nabije, zo destructieve en letterlijk verstikkend oorlogsgeweld. De meesten daarvan keerden terug, anderen werden geruisloos op-

genomen in onze samenleving. Vóór de Tweede Wereldoorlog kende Europa de wanhopige pogingen van goed geïntegreerde joodse Duitsers om te vluchten voor de nazi-dictatuur. Veel bekend geworden geleerden en intellectuelen vonden hun weg naar en in de Amerikaanse samenleving, zoals Hanna Arendt, de schrijvers Hermann Broch en Thomas Mann, de filosoof Ernst Cassirer en vele andere.

2.

Na de Tweede Wereldoorlog keerden duizenden en duizenden ontheemden, onder wie vele verweesde kinderen, naar huis terug van de concentratiekampen, de werkkampen en de gevangnissen. Zij moesten de verschrikkingen die zij hadden ondergaan nog helemaal verwerken; naast het verlies van hun verwanten en vrienden, want uit de dood keert niemand terug. Het beeld van die chaotische terugkeer van miljoenen ex-kampbewoners, dwangarbeiders, krijgsgevangenen, en andere van huis en haard verdrevenen wordt nog het best geschetst door Primo Levi, die er tien maanden over deed om na zijn vrijlating uit het kamp Auschwitz, via Polen en de USSR, eerst naar het Noorden, wat thans Wit Rusland is, dan weer naar het Zuiden van Rusland, en via Roemenië, Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Duitsland, weer Oostenrijk, Italië, uiteindelijk zijn woonplaats Turijn te bereiken. Een ware Odyssee van onze tijd. Hij beschrijft in zijn tweede boek *La Tregua*, (Het Oponthoud), een situatie dat een overvolle trein met mensen die allemaal hevig naar huis wilden, dagenlang stilstond nabij een nauwelijks bekend stadje in het noorden van Rusland. Waar ging die trein heen, ging die nog wel verder, waar zouden ze water en voedsel kunnen vinden? Dit beeld van Primo Levi kwam deze dagen bij mij weer in herinnering, door de nieuwe beelden van stilstaande, overvolle treinen in Hongarije, Oostenrijk, Duitsland.

Over de thuiskomst van al deze ontheemden, direct na de bevrijding, is in Nederland niet veel geschreven. De eerste studies werden pas in de jaren negentig aangevangen. Ik noem uit 1990 de studie “Terugkeer, antisemitisme in Nederland rond de bevrijding” van mijn oud promovenda Dienke Hondius. In 1999 “U wordt door niemand verwacht” door Michal Citroen en de twee door het NIOD verrichte, in 2001 verschenen, studies “De Meelstreep” en “Mensenheugenis, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog” (Hienke Piersma, red.). Uit persoonlijke verhalen komt duidelijk naar voren dat het welkom vaak kil en zwijgzaam was, dat de overlevenden van de kampen onaangenaam getroffen waren toen ze merkten dat hun huisraad door burens was meegenomen, dat de bureaucratie niet begreep of niet wilde begrijpen waarom de elektriciteitsrekening of abonnementsgelden niet waren betaald enzovoort. Het huis terug vinden betekende geenszins thuis komen. Na de opluchting van de bevrijding, waardoor men niet meer hoefde te schrikken van de meedogenloze laarzen en andere vernietiging, kwam de stilte. De stilte om de doden te gedenken, de stilte van het verdriet dat blijft. Vaak zijn daar geen woorden voor. Later kwam de stilte van ná de oorlog: er niet over praten, omdat het te erg was. Of: geen tijd hebben om er over te praten want er moest hard gewerkt worden om er weer boven op te komen. Wederopbouw op nationale schaal verdrong het opnieuw opbouwen van een eigen thuis.

3.

Hoe zou je nu dat moeilijke begrip ‘thuiskomen’, je ‘thuis voelen’ kunnen omschrijven? Er bestaat geen definitie voor. Het gaat, naar mijn mening, om het vinden, terugvinden, van een eigen vertrouwde omgeving, waarin ruimhartig plaats is voor gevoelens van veiligheid, intimiteit, liefde, waar ruimte en aandacht is voor herinneringen aan de omgekomen vrienden en verwanten, voor solidariteit met de nabestaanden en dierbaren, en voor zorg voor de meest

kwetsbare, in het bijzonder voor verweesde kinderen. Ook al keerden velen na de oorlog naar huis, de echte thuiskomst duurde vaak lang.

De puinhoop die men vaak tot grote ontsteltenis bij terugkeer terugvindt en de mengeling van droefheid en wanhoop om wat er allemaal gebeurd is in die tussentijd, tussen weggaan en terug keren, wordt indringend verbeeld in het schilderij, op de schermen geprojecteerd, van de Franse symbolist Alexandre Séon. Het heet “Le retour” en het geeft de ontzetting weer van het terugzien van de overgebleven resten van het vroegere, nu verwoeste leven. De dichter Rutger Kopland vroeg zich in zijn gedichten telkens af: ‘Hoe zou het zijn om thuis te zijn?’ en in een van die gedichten brengt hij het onder woorden: “de plek waar je woonde opzoeken/ zien dat het huis weg is – afgebroken/ en toch blijven zoeken”. Toch blijven zoeken, daar draait het om. Dit kan dienen om de teleurstelling te begrijpen van de soldaat, de overlevenden, de ontheemden en de balling. “Overal en nergens thuis”, zo heette een boek met gesprekken met bekende overlevenden van de Holocaust, onder wie Saul Friedländer, Imre Kértesz, Elie Wiesel en anderen.

In de tentatieve omschrijving, die ik gaf, van het zich thuis voelen zie ik de parallellen met de thuiskomst van de soldaat en met het niet kunnen aarden van de balling, die blijft terug verlangen naar de eens vertrouwde omgeving. Teruggekeerde soldaten kennen vaak een moeilijke mengeling van trots, opluchting en vervreemding: ze kunnen vaak niet praten over wat ze meegemaakt hebben, kunnen niet wennen aan het ongeïnteresseerde en meestal oninteressante leven van hun medeburgers. Als daar niet-erkenning van hun inzet en gevaren bij komt, denk aan de vroegere KNIL-militairen of aan Vietnam-veteranen, ontstaat bitterheid en afkeer van het gewone burgerlijke leven, die erger worden wanneer sprake is van voor het leven gehandicapte soldaten of van geestelijke spanningen.

Voor bannelingen en voor vele vluchtelingen duurt het ook lang om het eeuwige heimwee naar vroeger te verzoenen met hun nieuwe situatie in een nieuw land. Zelfs als men een goed bestaan heeft opgebouwd blijft het knagen. Zo werd bijvoorbeeld aan de socioloog Alfred Schütz, die in de jaren dertig uit Duitsland emigreerde naar de Verenigde Staten en daar een mooie carrière als zakenman en geleerde beleefde vele jaren later gevraagd of hij zich nu gelukkig voelde in de USA. Hij antwoordde: “I am happy, aber glücklich bin ich nicht”. De taal, de cultuur, de eigen jeugdervaringen en vreedzame herinneringen verdwijnen niet zomaar, als men zich moet aanpassen aan een nieuwe cultuur.

4.

Nu de term ‘geluk’ gevallen is kan ik het niet vermijden om iets te zeggen over de thans losgebarsten publieke discussie over de vlucht van miljoenen mensen uit de oorlogsgebieden van het Midden-Oosten. Dit onderwerp komt vanmiddag prominent aan de orde en de parallellen met de oorsprong van de jaarlijkse War Requiem in Arnhem liggen zó voor de hand, dat een brug naar het heden moet worden geslagen. De beelden op televisie en in andere media van de afgelopen weken en maanden vragen om een duiding en een discussie. De UNHCR maakte enige maanden geleden melding van iets meer dan 60 miljoen ontheemden over de hele wereld, van wie ongeveer 20 miljoen uit de oorlogsgebieden van het nabije Oosten. Ik weet dat de publieke discussie thans gaat over hoe je ze moet noemen: vluchtelingen, asielzoekers, arbeidsmigranten, economische vluchtelingen, economische nut-bepalers of gelukzoekers; en er zullen zeker ook jonge extreme militante jihadisten schuil gaan onder de huidige vluchtelingen. Toch blijf ik bij het begrip ‘ontheemden’, Ont-heemd zijn betekent immers dat huis en haard ontnomen zijn, ofwel door bombardementen en ander geweld,

ofwel door uitzichtloze levensomstandigheden gedreven; ofwel door mannen met laarzen en geweren, die je 's morgens vroeg van je bed komen lichten en meenemen, niemand weet waar heen. Het Verdrag van Genève uit 1953, het EVRM, de Europese Vreemdelingenrichtlijn en de Nederlandse Vreemdelingenwet 2000 bieden bovendien de juridische grondslag voor een verblijfstitel van bepaalde duur voor asielvragers: op grond van het Vluchtelingenverdrag (artikel 29 lid 1 onder a Vw), op grond van levensbedreiging bij terugkeer (artikel 29, lid 1 onder b en c) alsmede voor hen die een beroep doen op “klemmende redenen van humanitaire aard” (artikel 29 lid 1 onder d). Ik heb geen oplossing voor de gecompliceerde vraagstukken die zich thans aandienen. Je zou terug moeten naar de oorsprongen en oorzaken van de grote aantallen vluchtelingen, die in de oorlogsvoering zelf liggen. Maar de gedachte dat die oorzaken dan maar eenvoudig kunnen worden weggenomen, is - hoe waar ook - onvruchtbaar, want zij werkt verlamdend. Toch schrik ik als ik lees dat de Verenigde Staten 1 miljard dollar aan wapens gaan leveren aan Saoedi-Arabië: hoeveel Jemenieten zullen zich daarop in de komende jaren bij de ontheemden voegen? Ik verwacht ook geen oplossingen hedenmiddag en toch is het goed om een brug naar de toekomst open te houden, te beproeven, te blijven zoeken.

5.

Hoe gecompliceerd de vraagstukken ook zijn, soms kan ik de verleiding niet weerstaan om de ingewikkeldheid van het samenleven – met sociologische verbeeldingskracht - tot een bepaalde kern terug te brengen. Hoe is vreedzaam samen leven in en tussen mensen, in en tussen staten, in en tussen culturen mogelijk? Is Eeuwige Vrede, zoals de Verlichtingsfilosoof Kant het noemde, denkbaar en bereikbaar? Hoe zou een samenleving zonder wapens en wapenhandel er uit zien? Het thema van deze dag, terugkeer en thuiskomst, komt uiteindelijk neer op het verlangen naar en het mogelijk bereiken van de vredige situatie van het zich ergens thuis voelen. Een vreedzame sociale situatie is één van de vijf sociale situaties, die in elke samenleving te vinden zijn. Er zijn er echt maar vijf, op de vingers van één hand te tellen. Ik noem ze eerst op om dan te suggereren hoe je van de ene naar de andere sociale situatie kan geraken. Om te beginnen zijn er vreedzame situaties, waarin sprake is van een zekere onuitgesproken harmonie, van innerlijke en uiterlijke vrede. Daarna komen, als tweede soort, problematische situaties; dat zijn situaties waarin lastige problemen zich manifesteren, maar waarin die problemen in beginsel best oplosbaar zijn en de harmonie niet hoeven te verstoren; integendeel die meer harmonie kunnen doen ontstaan doordat problemen worden overwonnen. Welzijn is weerstand overwinnen. *All life is problemsolving* (Popper). Het zijn problemen die vragen om een effectieve aanpak en enige inventiviteit in probleemoplossing. Die inventiviteit kan zich aandienen in de derde grondsituatie van het samenleven, die ik de potentievolle situatie noem. Anderen noemen dit vaak een crisis-situatie en verbinden die crisis dan met een kans. De financiële crisis, de Euro-crisis, de momentele vluchtelingencrisis. Ik noem het liever potentievolle situaties, want in zo'n situatie kan het nog alle kanten uitgaan, zowel ten goede als ten kwade gekeerd. Vanuit een actuele situatie onderzoekt men de mogelijke, vandaar het potentievolle, nieuwe routes en paden, nieuwe manieren van doen en denken om problemen en crisissen op te lossen. Zo is ooit voor de overdracht van goederen de ruil uitgevonden, als alternatief voor de roof, zo is het geld uitgevonden, het eerlijke rechtsproces en later de rechtsstaat. Inventiviteit en slimme aanpassingen is het goed bewaarde geheim van beschavingen, misschien wel van de mensheid. Maar de gekozen nieuwe paden kunnen ook verkeerd uitpakken en kunnen zo op de vierde en meest bekende sociale situatie uitlopen: een conflictsituatie, waar twee of meer partijen met elkaar strijd leveren, zoals twee honden vechten om één been. Conflicten zijn onvermijdelijk in een samenleving,

hoe en hoe goed die ook is ingericht. Een samenleving zonder conflictsituaties is een utopie en het streven ernaar heeft in het verleden veel ellende met zich mee gebracht. Het gaat er juist om manieren te vinden om die onvermijdelijke conflicten op een fatsoenlijke, humane en niet-destructieve manier op te lossen. Dat is niet onmogelijk. Waar dat niet lukt ontstaat de vijfde sociale grondsituatie: de oorlogssituatie, die sinds mensenheugenis bij ons is. Deze vijf sociale situaties, de vreedzame, de probleem-, potentievolle, conflict- en oorlogssituatie; en welke is nu de belangrijkste? Daar kunnen we over twisten. Sommige noemen de eerste, de vreedzame, anderen verheerlijken de vijfde, de oorlogssituatie. Zelf denk ik, realistisch gezien, niet aan deze twee uitersten, maar ik zie vooral de slimme oplossingen in de tweede, de derde en de vierde situatie de sleutelrol spelen in het samen leven. Daarom hebben deze drie het meest onze aandacht en oefening nodig. Inventieve probleem- en conflictoplossing, daar gaat het om. Het kunnen we de terugkeer naar een vreedzame situatie voor zoveel mogelijk mensen bereiken? Door een oorlogssituatie te transformeren in een ingewikkelde conflictsituatie, met als enige voorwaarde dat het conflict niet geweldig uit de hand mag lopen, dat wil zeggen gewelddadig wordt. Een conflictsituatie kan worden getransformeerd in een potentievolle situatie, waarin inventieve nieuwe mogelijkheden voor oplossingen voor oude conflicten en nieuwe problemen worden gezocht en beproefd. De goede keuzen in een potentievolle situatie kan via geslaagde en effectieve behandeling van problemen in probleemsituaties leiden tot een vreedzame situatie, juist omdat men gezamenlijk conflicten, problemen beheersbaar heeft gemaakt en men potentiële nieuwe, nog niet beproefde paden, heeft durven inslaan. In één woord: de-escalaties, in stappen, van oorlog naar vrede, terwijl ik realistisch genoeg ben om te zien dat escalatie vaak als de snelste en de gemakkelijkste uitweg wordt gekozen. Toch blijven zoeken, zei Rutger Kopland en dat zeg ik hem na. Hoe zou het zijn om naar huis terug te keren, is de vraag die miljoenen vluchtelingen blijven stellen; naar huis terugkeren is: blijven zoeken en blijven verlangen naar vrede in onze huizen, onze scholen, in opvangcentra, kazernes, stadions, paleizen, rechtszalen, parlementen, kort samengevat, in al onze samenlevingen.

Ik dank U voor uw aandacht

Gebruikte Literatuur

- Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht, Nederlandse joden na kampen en onderduik*, Het Spectrum, Utrecht, 1999.
- Martin Doerry, *Overal en nergens thuis, gesprekken met overlevenden van de Holocaust*, Uitgeverij Contact, Amsterdam, 2007; oorspronkelijke uitgave in het Duits 2006, vertaald door Gerda Meijerink.
- Dienke Hondius, *Terugkeer, antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*, Sdu, den Haag, 1990.
- Rutger Kopland, *Hoe zou het zijn om thuis te zijn*, gekozen en ingeleid door Marjolein de Vos, Uitgeverij Van Oorschot, Amsterdam, 2015.
- Primo Levi, *Is dit een mens en Het respijt*, Meulenhoff, Amsterdam 1992; oorspronkelijk in het Italiaans 1958/1963.
- Marga Minco, *Het bittere kruid*, Bert Bakker/Daamen, den Haag, 1957 (10^e druk 1967).
- Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis, Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*, Bert Bakker, Amsterdam 2001.
- Jurge Semprun, *Oefening in overleven*, Meulenhoff, Amsterdam 2014 (oorspronkelijk in het Frans, Paris 2012, vertaald door Marianne Kaas).
- Hjordis K. Snoeijs, *Klemmende redenen van humanitaire aard*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen 2004.